

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 332.12:911.5(497.4Moravče)

Prejeto: 15. 4. 2009

Alenka Kačičnik Gabrič

mag. zgodovine, višja arhivistka, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: alenka.kacicnik@gov.si

Kmečki delokrog na gospodstvu Tuštanj na prelomu 18. v 19. stoletje

IZVLEČEK

Kmečki vsakdan v Moravški dolini, ki so jo zapisovalci razmer pri pripravi gradiva za izdelavo franciscejskega katastra občudovali in jo označili kot lepo, je potekal v opravljanju vsakdanjih in sezonskih kmečkih opravil. Kmetje so dohodek svojih kmetij povečevali z udeležbo v kmečki trgovini, predvsem pa je bila za njihov standard pomembna bližina glavne trgovske poti, ki je prestolnico habsburške monarhije povezovala z najpomembnejšim trgovskim pomorskim pristaniščem. Presežke v svoji pridelavi so prodajali bližnjim mlinarjem, trgovcem in gostilničarjem, ki so jih porabili za oskrbo svojih gostov. Vprežno živino, ki so jo redili na kmetijah, pa so pripravili k s tovorom obloženim vozovom, da so lažje premagovali pot po vedno neugodnih klancih na poti skozi Črni graben.

KLJUČNE BESEDE

Tuštanj, Moravska dolina, kmečko življenje, franciscejski kataster, 19. stoletje

ABSTRACT

THE PEASANT RANGE OF ACTIVITIES AT THE TUŠTANJ DOMINION AT THE TURN OF THE 18TH CENTURY

The peasant everyday life in the Moravska dolina, which the describers of circumstances admired and depicted it as pleasant in the preparation of the material for the elaboration of the Franciscan land register, meant performing everyday and seasonal peasant work. The peasants increased the income of their farms by partaking in the peasant trade; above all, most important for their standard was the vicinity of the commercial route, which connected the capital of the Habsburg monarchy with the most significant commercial sea port. The peasants sold the extras of their produce to the nearby millers, merchants and innkeepers who used the products to provide their guests. Draught animals the peasants kept were being harnessed to carriages with cargo to alleviate the path over the always inconvenient slopes on the way through Črni graben.

KEY WORDS

Tuštanj, Moravska dolina, peasant life, Franciscan land register, 19th century

Moravska dolina, v kateri leži grad Tuštanj s posestjo, je bila nekdanj bogato posejana z gradovi. Tu so v različnih časovnih obdobjih stali gradovi na Limbarski Gori, grad Rožek, Moravče, Češnjice, Belnek, Zalog, Križate, Tuštanj in Koprivnik ali Tovorov grad.

Od glavnih transportnih poti nekoliko odmaknjeno področje so t. i. jožefinska merjenja, nastala v drugi polovici 18. stoletja za potrebe vojske, le posredno omenila, saj z vojaškega vidika ni bilo posebej zanimivo. Grad Tuštanj je z gradovoma Ponoviče in Belnek spadal v skupino trdno grajenih stavb, v katere bi lahko v primeru potrebe nastanili dve stotnji vojakov. Poleg gradov so bile tod trdno grajene le še cerkve. Hribovit teren, ki sta ga v glavnem preraščala gozd in grmovje, je bil poln globeli in zato za vojsko težko prehodan, vasi z raztresenimi hišami pa so bile precej oddaljene ena od druge.¹

Podatki, navedeni v gradivu franciscejskega katastra, so približno petdeset let mlajši. Gradivo je nastalo iz potrebe habsburške države po enakomernejši obdavčitvi davčnih zavezancev in evidenci davčnih prihodkov v državno blagajno od kmetijskih zemljišč, ki so v prvi polovici 19. stoletja še vedno predstavljala glavni vir napajanja državne blagajne. Vendar je prav za ta čas možno govoriti, da pomeni pravi agrarno-tehnični prevrat (prehod s tripoljnega žitnega gospodarjenja na pestrejšje kolobarjenje z okopavinami in krmnimi rastlinami, zlasti deteljo, prehod iz pašne na hlevsko živinorejo, uvedba gnojenja, novih poljščin ter intenzivnejša izraba njivskih in travniških površin).² Zato franciscejski kataster predvsem v cenilnem elaboratu navaja veliko zanimivih podatkov iz kmečkega delokroga, ki se je po letu 1848, ki je prineslo revolucionarne spremembe na vseh, predvsem za kmete pomembnih področjih, močno spremenil. Moravska dolina pa je bila eno od tistih področij na današnjem slovenskem ozemlju, kjer je bilo v času pred marčevskimi dogodki v letu 1848 med kmeti najbolj nemirno, prebivalci območja pa so glasno in tudi uporniško zahtevali čimprejšnjo odpravo fevdalizma.³

Obseg dominikalne zemljiške posesti

Gospodstvo Tuštanj je imelo svoje dominikalne posesti v katastrskih občinah Brezovica pri Podpeči in Vrhpolje, kjer stoji tudi grajsko poslopje.⁴ V času izdelave franciscejskega katastra je bil lastnik zemljiškega gospodstva Tuštanj Jožef Scaria, ki ga je podedoval po leta 1816 umrlem očetu Ignacu.⁵

Občina Vrhpolje je po meritvah v prvi polovici 19. stoletja ležala $2\frac{1}{4}$ milje⁶ od deželnega glavnega mesta Ljubljana in 1 miljo južno od glavne komercialne ceste, ki je vodila od Ljubljane proti Dunaju, ter dve milj južno od deželnega mesta Kamnik. Vpis v cenilnem elaboratu katastrske občine Vrhpolje označuje teren kot zelo razgiban in hribovit, saj so proti jugu področje katastrske občine obkrožali nizki hribi, porasli z gozdovi. Tudi njive in travniki so ležali na blagih položnih strminah, večinoma pa so imeli ravninsko lego. Proti jugozahodu področja, ki ga je v prvi polovici 19. stoletja pokrivala katastrska občina Vrhpolje, so se dvigovali nekoliko bolj strmi, prav tako z gozdom poraščeni hribi.⁷

Katastrska občina Brezovica, v kateri je gospodstvo Tuštanj tudi imelo svoja dominikalna zemljišča, je po takratnih meritvah ležala $\frac{1}{2}$ nemške milje južno od glavne komercialne ceste od Dunaja proti Trstu. Njena površina je bila prav tako razgibana kot površina katastrske občine Vrhpolje, hribi pa so se položno spuščali v dolino proti rečici Rača. Na zahodu področja katastrske občine Brezovica je na enem od hribov nad Račo stal grad Krumperk, ki je za opisano področje predstavljal davčno in upravno gosposko. V času priprav za izdelavo franciscejskega katastra je bila njegova lastnica grofica Marija Ana Thurn-Valsassina, leta 1825 pa je gospodstvo podedoval njen sin Jožef grof Thurn-Valsassina.⁸ Od provincialnega glavnega mesta Ljubljana se je področje katastrske občine Brezovica razprostiralo proti vzhodu, oddaljeno približno dve milj.⁹

Po opažanjih zapisovalcev razmer je v obeh katastrskih občinah na kakovost in količino letine najbolj vplivalo vreme. Čeravno so tudi v srednje rodovitnih letih pridelki dobro uspevali in je bila klima, ki je bila v tedanjem času poleg sestave tal in njihove obdelave odločilni faktor pri vsakoletni količini kmetijske proizvodnje,¹⁰ mila, ni bilo redko, da so neugodni vremenski pojavi delali škodo na posevkih. Predvsem močno poletno sonce in reka Sava, ki teče v bližini, naj bi zaviralno vplivali na njihovo rast, saj naj bi izhlapevanje rečne vode pogosto povzročalo gosto meglo, ki je legala na posejane rastline. Vlaga je povzročala gnitje, plesen, ki je napadala posevke, pa je bila predvsem v bolj mokrih letih zato zelo pogosta. Še več škode pa so povzročali poletni nalivi, ki so bili najbolj običajni, kadar so se na vrhovih hribov zbrali oblaki, njihova vsebina pa se je naenkrat v močnem curku izlila na tla. Pri tem je bilo največ škode na obdelovalnih po-

¹ *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, Opisi, 2. zvezek, str. 30–33.

² Maček, *Na zemlji domači*, str. 253.

³ Grafenauer, *Slovenski kmet v letu 1848*, str. 15 in 35.

⁴ Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, str. 517.

⁵ ARS, AS 315, Deželna deska za Kranjsko, glavna knjiga IX/561.

⁶ dunajska poštna milja = 7,5859 km, več glej Vilfan, *Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem*, str. 59.

⁷ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat.

⁸ Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, str. 246, 247.

⁹ ARS, AS 176, k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

¹⁰ Drobess, *Grundherrschaft und Bauer auf dem Weg zur Grunderlastung*, str. 51.

vršinah na hribih oz. na njivah, travnikih in gozdovih, ki so ležali po bregovih hribov, saj so močni nalivi z njih odnašali in izpirali rodovitno zemljo. Travniki ob bregovih rečice Rača, ki je svoje vode velikokrat prelila preko njih, so bili zaradi preobilice moče ponekod kisli, medtem ko je bila trava, zrasla na višje ležečih travnikih, sladka.¹¹

Katastrska občina Vrhpolje je po meritvah v prvi polovici 19. stoletja zavzemala površino 1365 oralov 1060 klafter,¹² na njenem ozemlju pa so ležali kraji Zgornji in Spodnji Tuštanj, med katerima je na nekoliko višjem hribu stalo poslopje gradu Tuštanj, Vrhpolje ter Zgornja in Spodnja Javoršica, ki sta bili ena od druge oddaljeni največ četrte ure.¹³ Področje katastrske občine Brezovica pa je pokrivalo površino v velikosti 1228 oralov 1285 kvadratnih klafter. Na njenem območju so bili kraji Zgornja in Spodnja Brezovica, Rača, Lačenberg (verjetno Račni vrh), Žeje, Laze in Gorjuša. Naselja so bila raztresena po področju celotne katastrske občine, vendar drugo od drugega niso bila preveč oddaljena. Hiše v naseljih so bile pozidane v sklenjeni pozidavi, obdelovalne površine, oblikovane v ledinah, so bile od pripadajočih naselij oddaljene največ pol ure.¹⁴

Tudi naselja v katastrski občini Vrhpolje so imela hiše zgrajene v sklenjeni pozidavi, najbolj oddaljena obdelovalna ledina pa od pripadajočega mu naselja ni bila oddaljena več kot četrte ure. Travniki in sadovnjaki so ležali ob hišah in gospodarskih poslopih, nekoliko dalje so bile njive, ki so se raztreseno vile med njimi in so večinoma zavzemale položne osonečene bregove pod gozdnatimi hribi.

Okrajno gosposko za področje katastrske občine Vrhpolje je predstavljala gosposka Brdo pri Podpeči (Egg bei Podpetsch). V vasi Vrhpolje je stala lokalna kaplanija, ki je bila pravzaprav ekspozitura deželno knežje glavne župnije Moravče, kjer je bila tudi šola, patronat nad moravško faro pa je imel deželni knez. Razen prelepih gradov na vzhodu območja katastrske občine Vrhpolje tukaj opisovalci razmer niso opazili nobenih izjemnih znamenitosti.¹⁵

Okrajno gosposko za področje katastrske občine Brezovica je predstavljalo gospostvo Krumperk, župnija in šola za prebivalce pa sta bili v Dobu, medtem ko je patronat pripadal kapiteljski cerkvi v Ljubljani. Posebnih znamenitosti pa po mnenju zapisovalcev razmer tudi v katastrski občini Brezovica ni bilo.¹⁶

Prebivalstvo in življenjske razmere kmetov

Področje katastrske občine Vrhpolje je na vzhodu mejilo na katastrski občini Moravče in Velika vas, na zahodu na Sv. Trojico in Vinje, južno so se raztezale katastrske občine Vinje, Sv. Križ in Velika vas in na severu katastrska občina sv. Andreja.¹⁷ Katastrska občina Brezovica je mejila proti vzhodu na katastrsko občino Sv. Trojice, zahodno od nje sta ležali Domžale in Podrečje, proti jugu so se raztezale katastrske občine Ihan, Sv. Miklavž in Vinje, proti severu pa Studenec pri Kamniku, Krtina, Dob in Podrečje.¹⁸ V tej raziskavi zajeti katastrski občini Vrhpolje in Brezovica nista imeli skupne meje.

Stanje prebivalstva in stanovanjske razmere:¹⁹

	moški	ženske	št. hiš	št. bivalnih enot
Vrhpolje	183	203	83	93
Brezovica	155	169	58	67

Vsi tukajšnji prebivalci so se ukvarjali s kmetijstvom oz. pridelavo kmetijskih pridelkov, živeli pa so preprosto po krajevnih običajih. Prehranjevali so se z zeljem, močnikom in jedmi iz ječmena, kisle repo ali krompirjem, za popestritev jedilnika pa so včasih jedi pripravili tudi iz ajde in ajdove moke, npr. ajdove žgance, ali pa mleko, močnate jedi in kašo, včasih pa so jedli le ("suhi") kruh. Na kmetijah so poleg domačih delali še po ena dekla in dva možka, običajno hlapec in pastir.²⁰

Živinoreja v Moravški dolini

Število živine in poslov na kmetiji je bilo vedno odvisno od velikosti kmetije in njenih potreb.

Stanje živine v katastrskih občinah Vrhpolje in Brezovica:²¹

	Vrhpolje	Brezovica
konji	3	10
voli	107	64
krave	111	90
teleta	25	32
ovce	21	
prašiči	137	90

¹¹ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat in k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

¹² Verjetno so mišljene kvadratne klaftere. 1 oral ali joch = 1600 kv. klafter; 1 klafter = 1 seženj = 1,897m, 1 kv. seženj = 3,6 m². Več glej Vilfan, Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem, str. 59 in 67.

¹³ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat.

¹⁴ ARS, AS 176, k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

¹⁵ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat.

¹⁶ ARS, AS 176, k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

¹⁷ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat.

¹⁸ ARS, AS 176, k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

¹⁹ ARS, AS 176, k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat in k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat.

²⁰ ARS, AS 176, k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat in k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat.

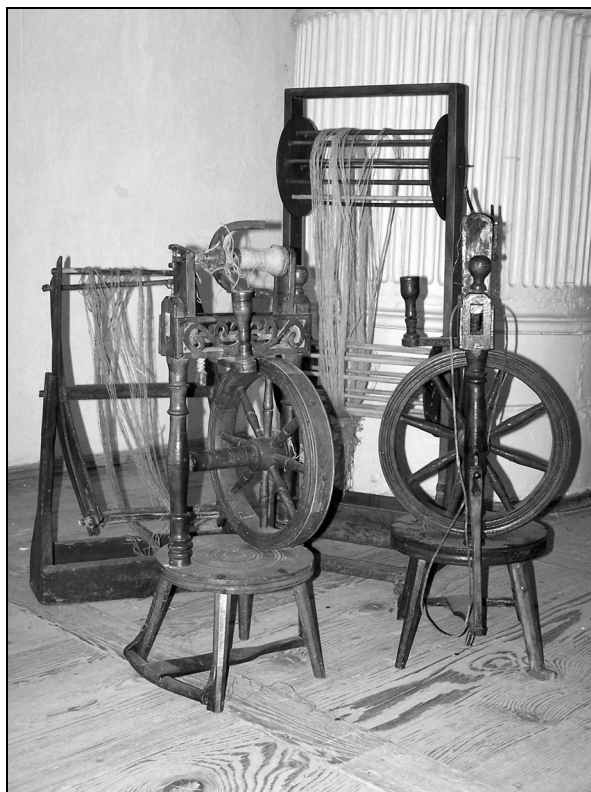
²¹ ARS, AS 176, k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat in k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat.

Večina konj, ki so jih redili, je bila domače vzreje. Vse konje, ki so bili v katastrski občini Vrhpolje, so imeli na gradu Tuštanj,²² večino konj, ki so bili v katastrski občini Brezovica, pa je na svoji pristavi redilo zemljiško gospostvo Krumperk. Tistih nekaj, ki so jih imeli kmetje, so uporabljali za dela na strmejših poljih, za katera so sicer uporabljali vole. Kmetje iz katastrske občine Brezovica in graščina Krumperk so konje in žrebeta največkrat kupovali v Ljubljani ali v bližnjih okoliških krajih, Vrhpoljčani pa so jih včasih kupili tudi na Štajerskem ali celo na Hrvaškem.²³ Poleg tega, da so kmetje, ki so živeli na območju katastrske občine Brezovica, konje uporabljali za opravljanje kmečkih del na poljih in travnikih, so njihovi konji velikokrat služili tudi za pripravo furmanom na glavni komercialni cesti od Dunaja proti Trstu in za prevažanje različnega trgovskega blaga, ki so ga opravljali sami kmetje. Poleti so konje poleg paše krmili z deteljo, nasekanimi otrobi ter nekaj ovsa, pozimi pa s senom, slamo in posušeno deteljo.²⁴

Govedo je na celotnem opisovanem področju izhajalo iz domače reje in je bilo srednje rasti, pa tudi ovce in prašiče so kmetje vzrejali doma. Slednje so včasih kupili na Štajerskem. Govedo so na celotnem območju oskrbovali podobno kot konje. Pozimi so ga hranili samo s slamo, ki so ji dodali nekaj sena, poleti pa so živino v glavnem pasli in ji pokladali travo ter zeljnato listje. Tudi ovce so poleti v glavnem pasli, prašičem pa so krmili deteljo, travo, pomije in malo repe ali krompirja.²⁵

Krave so na kmetijah potrebovali za pridelavo mleka in vzrejo telet. Običajno so krave po šestih ali sedmih letih prodali mesarju, redkeje pa so jih zaklali doma. Vole so tri do štiri leta uporabljali za delo na poljih, poleg sena pa so jih krmili tudi s pokošeno otavo. Nato so jih zamenjali ali prodali na trgu v Kamniku, Moravčah ali Ljubljani, od časa do časa pa so katerega prodali tudi mesarju. Ovce in prašiče so redili v glavnem le za domače potrebe, viške svinjske masti pa so včasih po zakolu prodali.²⁶

Na področju Vrhpolja so veliki kmetje na svojih kmetijah redili do štiri vole, dve kravi, dve teleti ali tri, nekaj ovc in dva prašiča,²⁷ na področju Brezovice pa v povprečju dva vola, dve kravi, eno ali dve teleti ter po dva prašiča.²⁸ Perjadi na tukajšnjih kmetijah večinoma niso imeli.

Kolovrata in pripravi za navijanje preje (etnološka zbirka na gradu Tuštanj, foto: Barbara Žabota).

V bližini imenja Lichtenegg teče po travniku v dolini od vzhoda proti zahodu in skozi tuštanjski ribnik na severni meji katastrske občine Vrhpolje potok/rečica Rača. Njegove vode so v prvi polovici 19. stoletja poganjale dva mlina za moko in več hišnih mlinov. V vodah potoka so v prvi polovici 19. stoletja živeli okusni potočni raki in ribe, ki so jih lovili za potrebe gospodinjstva na gradu Lichtenegg. Dva manjša ribnika v bližini gradu Tuštanj pa sta služila le za oskrbo tuštanjskih prebivalcev. Z vodo iz potoka Rača so nekoliko zalivali nekaj travniških parcel ob njegovih bregovih.²⁹

V katastrski občini Brezovica je bilo stanje voda podobno. Rečica Rača je s svojimi vodami sama nekoliko namakala najbližje travnike, zato je na njihovih površinah ponekod zaradi preobilice vode rasla tudi kislava trava. Sicer pa razen ribnika, iz katerega so se prebivalci gradu Krumperk oskrbovali z ribami, drugih voda tod ni bilo.³⁰

Cestna mreža in trgovanje

Ceste so bile že od srednjega veka dalje najboljše oskrbovane v ožji ali širši okolici mest in najslabše

²² ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat.

²³ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat in k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

²⁴ ARS, AS 176, k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

²⁵ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat in k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

²⁶ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat in k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

²⁷ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat.

²⁸ ARS, AS 176, k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

²⁹ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat.

³⁰ ARS, AS 176, k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

na daljših odsekih skozi agrarno pokrajino.³¹ Po hribovitih predelih katastrske občine Vrhpolje so vodile le povezovalne poti s sosednjimi kraji in kraji v sosednjih katastrskih občinah, npr. Sv. Andrej, Sv. Trojica in Velika vas, večinoma pa so bile v "podivjanem" stanju. Služile so za dovažanje njivskih pridelkov na domove prebivalcev, ki so jih le od časa do časa nekoliko popravili. Cest, katerih popravila in vzdrževanje bi plačevala državna blagajna, na območju katastrske občine Vrhpolje ni bilo.³²

Tudi v katastrski občini Brezovica oskrba nobene od cest ni bila v pristojnosti državnega cestnega erarja. Najpomembnejša cesta, ki je peljala skozi področje katastrske občine, je bila cesta od Doba proti Dolu, ki je bila sicer vedno dobro vzdrževana, vzdrževala pa jo je občina sama. Poleg te je bila za tukajšnje prebivalstvo pomembna tudi povezovalna cesta proti Sveti Trojici in Studencu, ki so jo prav zato ti vedno vzdrževali vsaj v srednje dobrem stanju, potok/rečico Rača pa je prečkala preko lesenega mostu.³³

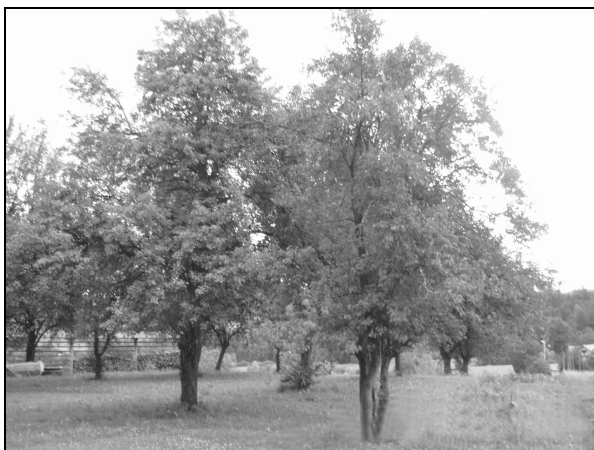
Na tedenske sejme, na katerih so se tukajšnji prebivalci oskrbovali s proizvodi, ki jih niso pridelali ali naredili sami doma, so šli največkrat v Kamnik, kjer se je sejem odvijal vsak torek. Redkeje so se podali na sejem v približno dve milji oddaljeno Ljubljano, kjer se je sejem odvijal brez izjeme vsak dan, ali pa celo v Trst. Pot na trge ni bila lahka, saj je bila cesta do Moravč vedno v slabem stanju, pa tudi moravska okrajna cesta do Kamnika ni bila veliko boljša.³⁴ Viške svojih pridelkov, predvsem zrnje različnih vrst žita, so kmetje zato največkrat prodali okoliškim prebivalcem ali pa mlinarjem, ki so žito zmleli, moko pa prodajali nekateri celo do Trsta, od koder so vozili predvsem sol, pa tudi drugo blago. Prebivalci območja Brezovice so imeli do Kamnika nekoliko lažje

pot, saj je do tja vodila dokaj dobro vzdrževana okrajna cesta.³⁵ Na Kranjskem je sicer že v poznem srednjem in zgodnjem novem veku večji del vse tovarniške trgovine obvladoval kmečki sloj prebivalstva,³⁶ saj je udeležba v trgovanju kmetom prinašala pomemben del dohodkov. Kmetje v podložniškem sistemu brez dodatnih zaslužkov namreč ne bi mogli preživeti,³⁷ o razširjeni kmečki trgovini v Moravčah pa je že leta 1604 poročal škof Hren.³⁸

Mlinarji so del od kmetov odkupljenega žita zmleli in prodali kot moko, medtem ko so gostilničarji žito in moko potrebovali za kuho gostilniškim gostom, oves pa za oskrbo konj gostov, ki so prihajali v njihove gostilne.³⁹ Posušeno seno so kmetje porabili za krmo domače živine, pa tudi sadje (slive, hruške in jabolka), ki je zraslo v sadovnjakih tukajšnjih kmetov, so imeli prebivalci le za lastne potrebe.⁴⁰

Poljedelstvo na območju Tuštanja

Kmetje so na njivah celotnega obravnavanega področja pridelovali predvsem različna žita, pšenico, koruzo in oves, dodatne produkte na njivah pa so predstavljali proso, ajda, krompir in detelja. Razen naštetega so za domače potrebe in spremembo v setvenem kolobarju sejali tudi ječmen, lan, fižol, repo in zelje, v pridobitnem smislu pa količine teh pridelkov niso bile posebej pomembne. Na travnikih je rasla sladka trava, ponekod pa tudi nekaj kisle, kar je predstavljalo mešano krmo za živino. Na obdelovalnih površinah malih vrtov so pridelovali zelenjavo za domačo porabo, npr. kolerabico, zelišča, korenje, čebulo, zelje in drugo.⁴¹ Gozdni sestav gozdov katastrske občine Vrhpolje so predstavljala igličasta drevesa in drevesa s trdim lesom,⁴² za katastrsko občino Brezovica pa so popisovalci razmer navedli, da so v gozdovih poleg hrastov in bukev rasle tudi breze,⁴³ smreke in jelke, les pa so kmetje pripravljali izključno za domače potrebe.⁴⁴ Na travnikih so poleg sladke trave rasla sadna drevesa, ki so dajala užitne sladke plodove,⁴⁵ v "čudovitih" grajskih vrtovih (Krumperka) pa so gojili tudi različne vrste plemenitega sadja.⁴⁶

Grajski sadovnjak danes (foto: Aleš Gabrič).

³¹ Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 190.

³² ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat.

³³ ARS, AS 176, k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

³⁴ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat in k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

³⁵ ARS, AS 176, k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

³⁶ Valentinitich, *Zur Geschichte des bäuerlichen Transportwesens*, str. 285.

³⁷ Gestrin, *Kmečka trgovina kot ozadje kmečkih uporov*, str. 49.

³⁸ Stražar, *Moravska dolina*, str. 91.

³⁹ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat.

⁴⁰ ARS, AS 176, k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

⁴¹ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat in k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

⁴² ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat.

⁴³ ARS, AS 176, k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

⁴⁴ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat in k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

⁴⁵ ARS, AS 176, k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

⁴⁶ ARS, AS 176, k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

Obdelovalne površine po kategorijah:⁴⁷

	k. o. Vrhpolje	k. o. Brezovica
njive	410 oralov 1010 kv. klafter	208 oralov 382 kv. klafter
travniki	70 oralov 1563 kv. klafter	144 oralov 1389 kv. klafter
mali vrtovi	1243 kvadratnih klafter	1492 kvadratnih klafter
slabi pašniki	132 oralov 1286 kvadratnih klafter	227 oralov 767 kv. klafter
gozdovi	717 oralov 331 kv. klafter	611 oralov 660 kv. klafter
travnik s sadnim drevjem		9 oralov 976 kv. klafter
neobdelana zemljišča	5 oralov 823 kv. klafter	4 orali 1512 kv. klafter
pustote, pota, vode	27 oralov 1264 kv. klafter	21 oralov 507 kv. klafter

Vrste pridelkov, ki jih bo sejal oz. prideloval, je določil kmet sam glede na potrebe svoje kmetije in glede na predvidevanje, katere presežke, ki jih je bilo vsako leto nekaj, bo tisto leto najlažje prodal. V splošnem je bilo opazati naraščanje pridelave detelje in krompirja na račun zmanjševanja do tedaj najpogostejših kmetijskih pridelkov.⁴⁸

Njive so kmetje obdelovali v dveh različnih kolo-barjih, po mnenju zapisovalcev razmer pridno, marljivo in prizadevno. Zemlja je bila rodovitna, le na predelih, ki jih je kdaj pa kdaj poplavlila voda, se je zgodilo, da so posevki zgnili in pridelek ni bil pričakovano dober.⁴⁹ Za delo so uporabljali plug za oranje, s katerim so lahko orali enakomerno do primerne globine in širine tako, kot je bilo za dobro kmetovanje potrebno. V elaboratu franciscejskega katastra sicer ni navedeno, kakšne vrste je bil plug za oranje, verjetno pa je bilo tukaj kot na ostalih

Dërvo, ki od leta 1859 ni bilo v rabi (foto: Fanči Šarf, 1956, last SEM).

pretežno ravninskih področjih v uporabi drevo z lemežem in leseno desko. Šele ko se je sredi 19. stoletja v avstrijski monarhiji začela industrijska proizvodnja železnega pluga, s katerim je bilo mogoče orati globlje in je bilo za vleko potrebno vpreči manj glav živine, je železni plug postal cenejši in dostopen tudi kmetom.⁵⁰

Gnoj, pridelan ob hlevski reji goveda, so zvozili na njive in ga enakomerno raztrosili po površini ter z njim obogatili prst, ki je po gnojenju in dobri skrbi za posevke boljše obrodila. Predvsem na njivah krompirja so ženske redno in z veliko vloženega truda trebile plevel, da je bil pridelek boljši in večji.⁵¹ Uvedba krompirja in mnogovrstnih jedi iz njega v drugi polovici 18. in v začetku 19. stoletja je močno vplivala na ljudsko prehrano.⁵² S krompirjem pa so imeli kmetje in fevdalci še drugačne težave, saj sprva ni bilo jasno, ali naj ga uvrstijo med prehrabene ali krmne rastline. Prav tako niso vedeli, po kateri davčni stopnji naj ga obdavčijo, saj so se oblasti bale, da bodo zaradi previsoke obdavčitve ljudje zmanjšali njegovo pridelavo in se bodo vrnile velike lakote,⁵³ ki so do uvrstitve krompirja na ljudski jedilnik pogosto prizadele domače prebivalstvo.

Slamo so tukajšnji kmetje delno uporabili tudi za nastilj živini, kar pomeni, da je bilo sicer travne krme dovolj. Na področjih, kjer je živinske krme primanjkovalo, so morali velikokrat živino redno krmiti tudi s slamo, pomešano s senom,⁵⁴ za nastilj pa so grabili listje ali v hribovitih predelih z velikimi in pretežno iglastimi gozdovi na drobno sekali veje iglavcev.⁵⁵ Po

⁵⁰ Grafenauer, Poljedelsko orodje, str. 216.

⁵¹ ARS, AS 176, k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat. Uvedbi novih pridelkov v kmetijsko pridelavo so se kmetje prav zaradi dodatnega dela najpogostejše izogibali, saj so do tedaj gojili v glavnem različne vrste žit, ki niso zahtevala okopavanja, pletja in osipavanja kot so to zahtevali v pridelavo na novo vpeljani pridelki kot sta krompir in koruza. Več glej Grafenauer, Poljedelski obdelovalni načini, str. 245.

⁵² Novak, Slovenska ljudska kultura, str. 169.

⁵³ Granda, Krompir ni podvržen desetini, ampak dvajsetini, str. 187.

⁵⁴ Kačičnik Gabrič, Kmečko življenje na visokogorskih kmetijah, str. 296.

⁵⁵ Na Koroškem so se ob tem razvili posebni skupni delovni običaji. Več glej Ficko, Skupni ljudski delovni običaji, str. 147–170.

⁴⁷ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat in k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

⁴⁸ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat.

⁴⁹ ARS, AS 176, k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

drugi strani pa je s slamo pridelan gnoj predstavljal najboljše gnojilo za obdelovalne površine.⁵⁶

Travniki na pobočju hribov so bili povsem prepuščeni naravnemu samoobnavljanju, za rast potrebno vodo so jim prinašali le deževni nalivi, medtem ko je tiste ob potoku/rečici Rača nekoliko namakala tudi potočna voda.⁵⁷

Vrtove so obdelovali ročno, običajno pa so jih obilno pognojili. Na njih je raslo še nekaj sadnih dreves, namerno zasajenih za uničevanje gosenic,⁵⁸ za kar je ljubljanski gubernij po letu 1824 ponovno objavil že pred časom uveljavljene predpise, ki pa so bili po letu 1833 razveljavljeni. Kljub temu so se kmetijske družbe še naprej vztrajno trudile in prepričevale kmete o potrebnosti uničevanja gosenic zaradi njihovih lastnih koristi.⁵⁹

Pašniki in gozdovi so bili povsem prepuščeni naravnemu dogajanju.⁶⁰ Predvsem zahodni del katastrske občine Brezovica, ki so ga kot kotlino zapirali z gozdom poraščeni hribi, so kmetje uporabljali za pašo konj.⁶¹

Po mnenju zapisovalcev pa bi lahko kmetje svoje prihodke še povečali, če bi s kopanjem jarkov za odvodnjavanje uspeli osušiti mokre pašnike v zahodnem delu katastrske občine Brezovica. Tako obdelana zemljišča bi lahko izkoriščali kot bolj donosne travnike,⁶² kar ne bi bilo nič novega, saj so bili posamezni primeri osuševanja in regulacije rečnih tokov ponekod drugod po slovenskem ozemlju znani že v 18. stoletju.⁶³ Sicer pa so bili dohodki tukajšnjih kmetov po mnenju cenilcev največji od gozdov, nato njiv, pašnikov in travnikov, sadovnjakov in na koncu vrtov.⁶⁴

Kmetje so pšenico sejali v začetku oktobra in poželi v začetku avgusta naslednje leto. Tudi koruzo so sejali v oktobru, pridelek pa pospravili sredi naslednjega julija. Oves so posejali konec marca in poželi proti koncu avgusta, ajdo pa so kot sekundarni pridelek posejali med 20. in 30. julijem ter jo nato poželi v začetku oktobra. Proso, ki so ga sejali v drugi polovici maja, so želi konec avgusta. Deteljo so kosili v juniju in juliju, nekaj pa tudi septembra, krompir pa so posadili v začetku maja in pobrali v prvi polovici oktobra. Na travnikih so seno kosili v začetku junija, otavo pa v začetku oktobra.⁶⁵

Pridelki so bili dobre kvalitete. Pšenica je imela veliko klasje s čvrstim zrnjem, ki je dajalo belo moko. Pri prodaji je dosegala visoko ceno, če je bila zdrava, vendar je pšenično zrnje pogosto napadla rja. Seno je od časa do časa zaradi velikih količin postalo sluzasto, predstavljalo pa je glavno hrano za krave.⁶⁶ Solidno je poleg pšenice obrodil tudi oves. V vrtovih so gojili pridelke za domačo porabo, ki so dosegali srednjo kvaliteto. Cene pridelkov v prodaji so zato dosegale srednjo višino v primerjavi s sosednjimi katastrskimi občinami.

Posestna struktura

Zemljišča v katastrskih občinah Vrhpolje in Brezovica so bila dominikalna in rustikalna. V Vrhpolju je bilo 14 celih hub v velikosti od 20 do 69 oralov, ena je bila tričetrtinska, velika 11 oralov, 28 pa je bilo polovičnih hub. Merile so od 4 do 26 oralov. Osem hub je bilo tretjinskih, velike so bile od 3/4 do 8 oralov, četrtnskih hub pa je bilo 15 in so merile od 4 do 7 oralov. Štiri hube so bile tričetrtinske, velike so bile od 11 do 13 oralov, v katastrski občini pa je živelo tudi 11 kajzarjev. Hiše so bile oštevilčene, v številčenje pa je bil poleg ostalih stanovanjskih hiš zajet tudi grad Tuštanj in tukajšnji mlinarji. Skupaj je bilo oštevilčenih 83 hiš.⁶⁷ V Brezovici pa je bilo 9 celih hub, velikih od 12 do 20 oralov, 10 polovičnih, ki so merile od 6 do 14 oralov, dve sta bili tričetrtinski, veliki 10 in 16 oralov, 10 je bilo tretjinskih, velikih 3 do 10 oralov, 7 četrtnskih hub, ki so merile 2 do 6 oralov, tri pa so bile osminske, velike od 7 do 13 oralov. Poleg navedenih kmetij je ob gradu stalo še nekaj samostojnih gospodarskih poslopij, po posestvih pa je bilo še nekaj stavb, ki so služile potrebam kmetovanja in niso bile samostojne kmetije.⁶⁸

Zemljiška gospostva v katastrski občini Vrhpolje so bila Velesovo, Brdo pri Podpeči, Tuštanj,⁶⁹ Lichtenegg, Zaprice, župnijsko imenje Moravče in komenda Ljubljana. Desetino, ki so jo kmetje velikokrat poravnali kar z ajdovim zrnjem in ne s koruzo,⁷⁰ so kmetje plačevali župnijskemu imenju

⁵⁶ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat in k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

⁵⁷ ARS, AS 176, k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat in k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat.

⁵⁸ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat in k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

⁵⁹ Valenčič, Sadjarstvo, str. 328.

⁶⁰ ARS, AS 176, k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat in k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat.

⁶¹ ARS, AS 176, k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

⁶² ARS, AS 176, k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

⁶³ Grafenauer, Urbanizacija zemljišča, str. 221.

⁶⁴ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat in k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

⁶⁵ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat in k. o.

Brezovica L 20, cenilni elaborat.

⁶⁶ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat in k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

⁶⁷ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat.

⁶⁸ ARS, AS 176, k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

⁶⁹ Na gradu Tuštanj še danes hranijo originalno arhivsko gradivo, ki je nastalo pri poslovanju zemljiškega gospostva. Med njimi so različne listine, pa tudi urbarji in zemljiške evidence. Gradivo je hranjeno v grajskih omarah in je neurejeno. Glej tudi Pirnat, *Grad Tuštanj: 1490–1990*, str. 6–8.

⁷⁰ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat. Omemba verjetno nakazuje, da so ajde sejali zelo veliko. Podatki iz 17. stoletja za okolico Ljubljane namreč kažejo, da so ponekod v posameznih letih pridelali ajde toliko kot vsega drugega žita skupaj. Valenčič, *Kulturne rastline*, str. 257.

Moravče, gospostvu Tuštanj in dvema prebivalcema občine. Sodno gosposko je predstavljalo gospostvo Tuštanj.⁷¹ Na področju katastrske občine Brezovica pa so davke pobirali poleg gospostva Tuštanj še ljubljanska škofija, imenje Lichtenegg, imenje Mengeš, gospostvo Velesovo, župnija Moravče, gospostvo Mekinje, komenda Ljubljana in imenje Krumperk. Desetina je pripadala imenju Krumperk, kapiteljski cerkvi v Ljubljani in gospostvu Tuštanj.⁷²

Grad Tuštanj je bil v prvi polovici 19. stoletja iz trdnih materialov zgrajena stavba. Imel je eno nadstropje, pokrit pa je bil s skrilom. Ob njem so stala delno lesena in delno zidana gospodarska poslopja, v okviru katerih sta bila tudi žaga in mlin.⁷³ Podobno kot grad je bilo tudi župnijsko poslopje enonadstropno, zidano in pokrito s skrilom.⁷⁴ Zidan je bil tudi grad Krumperk, ki je bil prekrit s strešniki, pa tudi sicer dobro vzdrževan.⁷⁵ Od kmečkih hiš so bila le nekatera stanovanjska poslopja zidana, večina pa je imela zidane samo temelje, ostali del pa je bil lesen. Hiše so bile prekrits slamo, bile so pritlične in so imele eno sobo in eno kamro, večina med njimi pa je bila slabo vzdrževana. Opazovalci so zabeležili, da so bile hiše slabo opremljene s pohištvo, bile so umazane in imele majhna okna, kar pa za tedanji čas ni bilo nič posebnega. Higieni bivalnih prostorov in osebni čistoči na kmetih v 19. stoletju namreč še niso po-

svečali nobene posebne pozornosti.⁷⁶ Gospodarska poslopja so bila vsa lesena in v podobnem stanju kot stanovanjske hiše. V nasprotju s stanovanjskimi hišami pa so bila gospodarska poslopja bolje opremljena s potrebnim orodjem. Posebej so kmetje pazili na del gospodarskega poslopja, kjer so imeli mlatilnico,⁷⁷ kar pomeni, da je imel stroj za kmetijo, ki ga je imela, poseben pomen. Nobena od hiš ni bila protipožarno zavarovana, v nobeni od obravnavanih katastrskih občin tudi ni bilo nobenega industrijskega obrata.⁷⁸

Cenitev donosov

Po klasifikaciji zemljišč, ki je bila opravljena za izdelavo cenitev za potrebe franciscejskega katastra, so bile njive v katastrskih občinah Vrhpolje in Brezovica razdeljene v tri kakovostne razrede, travniki v dva, vrtove so uvrstili v en kakovostni razred, pašnike v dva, gozdove pa tudi v tri kakovostne razrede.⁷⁹

Za primerjavo so pri izračunavanju donosa uporabili zapiske imenja Tuštanj, iz katerih so izračunali povprečni letni donos med letoma 1817 in 1824, ki se je izkazal za dovolj uporabnega pri njihovem delu. Na nekatere posebnosti so jih pri zapisovanju razmer opozorili tudi domačini in predstavniki sosednjih katastrskih občin, ki so kot predstavniki lokalnih oblasti sodelovali pri delu komisije. Domači prebivalci so bili po mnenju zapisovalcev razmer tisti, ki so s svojo pridnostjo največ pripomogli k dobremu donosu obdelanih kmetijskih površin.⁸⁰ Cenilci so si pomagali tudi z evidencami o setvi in žetvi, ki jih je za svoje posesti vodilo imenje Krumperk.⁸¹

Njive prvega kakovostnega razreda so ležale blizu stanovanjskih hiš in gospodarskih poslopij, obdelovalna zemlja pa je bila ilovnata, prekrita z bogato humusno prstjo. Še vedno so jih obdelovali v triletnem kolobarju. V novem kolobarju, ki se je v kmetovanje uvažal počasi in v precej različnih oblikah, pa se je podaljševalo zaporedno obdobje setve različnih pridelkov in zmanjševal delež neobdelanih zemljišč v prahi.⁸² Kmetje v okolici Tuštanj so prvo leto po gnojenju na tri četrtine površine njive posejali pšenico in ajdo kot strniščni pridelek, na eno četrtino njive pa so posejali proso. Drugo leto so njivo polovično pognojili, nato pa posejali tri četrtine njive s koruzo in eno četrtino s pšenico. Ko

Hiša v Krtini (avtor in datum neznana, last SEM).

⁷¹ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat.

⁷² ARS, AS 176, k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

⁷³ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje, Duplicat des Bauparcellen Protocolls der Gemeinde Oberfeld.

⁷⁴ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat.

⁷⁵ ARS, AS 176, k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

⁷⁶ Zonabend, *Dolgi spomin*, str. 29.

⁷⁷ ARS, AS 176, k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

⁷⁸ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat in k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

⁷⁹ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat in k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

⁸⁰ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat.

⁸¹ ARS, AS 176, k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

⁸² Grafenauer, *Poljedelski obdelovalni načini*, str. 244.

Kozolec pri gradu Tuštanj (foto: Danilo Jakovčič, 1994, last SEM).

so koruzo poželi, so na njeno mesto posejali deteljo (polovica njive) in ajdo (četrtnina njive). Na del njive, kjer je do žetve rasla pšenica, so posejali ajdo. Tretje leto so njivo gnojili le četrtninsko, posadili pa krompir na eni četrtnini njive, na drugi četrtnini oves. Ostalo polovico njive so zasejali z deteljo.

Njive drugega kakovostnega razreda so prav tako kot njive prvega kakovostnega razreda obdelovali v triletnem kolobarju z enakim zaporedjem posevkov, vendar je bil donos teh zemljišč nekoliko nižji. Tudi njive tretjega kakovostnega razreda so obdelovali podobno kot njive prvega in drugega kakovostnega razreda. Prvo leto so pognojili celo njivo in v tričetr njive posejali pšenico ter kot strniščni pridelek ajdo, na četrť njive pa proso. Drugo leto so pognojili samo polovično, posejali pa tričetrť njive s koruzo, četrť pa s pšenico. Kot strniščna pridelka so posejali ajdo in deteljo. Tretje leto so na četrť njive sejali deteljo, na polovico oves in na preostalo četrťtino njive posadili krompir. Ker so bile njive tretjega kakovostnega razreda na obronkih položnih hribočkov, kjer jih je bolj sušil veter, je bila prst nekoliko bolj suha kot na njivah v ravnini, zato je bil pridelek na njih še slabši oz. donos nižji. Strniščna paša v teh krajih ni bila v navadi.⁸³

Na travnikih prvega kakovostnega razreda, ki so jih pognojili, so travo kosili dvakrat v letu. Le nekaj manjših parcel je zalivala rečica Rača, sicer pa so bili travniki prepuščeni naravnemu dogajanju. Tla so bila globoko ilovnata in pomešana s peskom, travniki pa so bili predvsem v nižini ob rečici Rača ponekod nekoliko zamočvirjeni. Po preučitvi in ob

upoštevanju vseh dejavnikov, tako zapiskov gospostva Tuštaj kot primerjave razmer z razmerami v katastrskih občinah s podobnimi naravnimi danostmi, so ocenjevalci ugotovili, da je na površini enega spodnjeavstrijskega orala v enem letu zraslo za 20 stotov⁸⁴ sena in 14 stotov otave v denarni vrednosti 13 goldinarjev 54 krajcarjev.⁸⁵

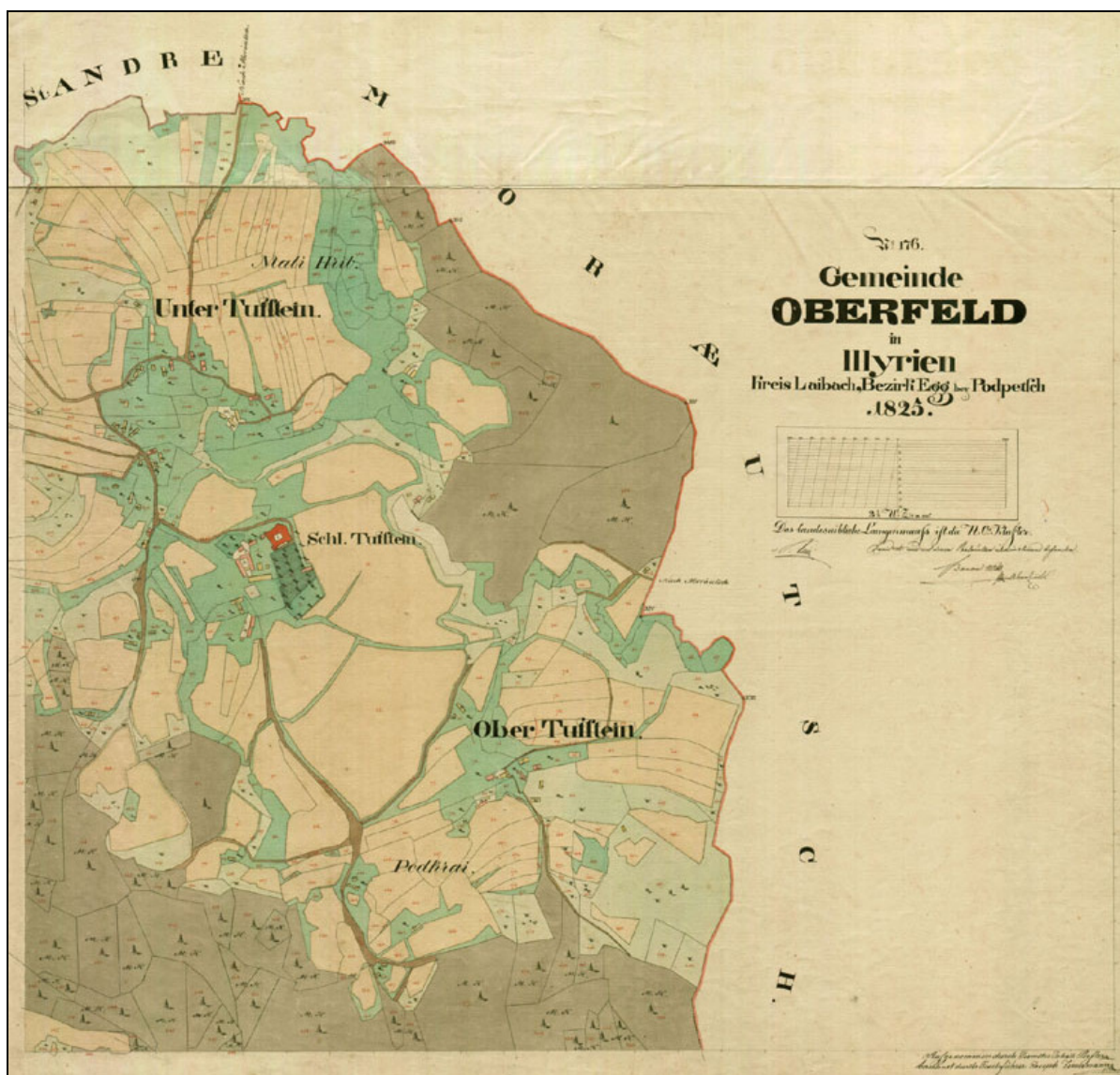
Na travnikih druge kategorije je rasla sladka trava, ki so jo kmetje kosili enkrat v letu, otavo pa je živina kar popasla. Tudi za tovrstne travnike kmetje niso posebej skrbeli, ampak je bila njihova samobnova prepuščena naravi. Razprostirali so se na hribovitih in ponekod kar strmih pobočjih okoliških hribov. Prst je bila sestavljena iz peska, pomešanega z ilovico na šodrasti podlagi, zato je bila tudi travna podrast plitka, travne bilke pa krajše. Cenitvena komisija je ob upoštevanju vseh navedenih dejstev in po primerjavi stanja v drugih podobnih katastrskih občinah ugotovila, da na tovrstnih travnikih na površini enega spodnjeavstrijskega orala v enem letu nakosijo 18 stotov sena v vrednosti 9 goldinarjev 54 krajcarjev. Tudi paša pred košnjo tod ni bila v navadi.

Travniki tretjega kakovostnega razreda so imeli še nekoliko manj ugodno lego, bili so tudi bolj mokri, saj jih je večkrat preplavila voda iz potoka Rača, njihova s peskom pomešana prst pa je ležala na precej debeli ilovnati podlagi. Tovrstni travniki so se razprostirali predvsem na področju proti vasi Rača ter v dolinskem, v glavnem ravninskem predelu katastrske občine Brezovica proti graščini

⁸³ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat in k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

⁸⁴ cent ali stot = 56 kg, več glej Vilfan, Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem.

⁸⁵ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat.

ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, k. o. Vrhpolje L 176.

Krumperk. Sicer pa je tudi na travnikih tretjega kakovostnega razreda rasla na gosto posejana sladka trava z visokim steblovjem, ponekod sicer pomešana s kislo, ki so jo kmetje lahko kosili dvakrat v enem letu. Travniki četrtega kakovostnega razreda pa so imeli med vsemi travniki najbolj neugodno lego. Ponavadi so bili na višje ležečih obronkih gozda ali celo stisnjeni med njivami. Zemljišče je bilo običajno mešanica ilovice z veliko vsebnostjo kamenja in peska, ki je prekrivala plast šodra. Trava, ki je na tovrstnih travnikih zrastle, je bila sicer sladka, vendar s kratkimi bilkami, kmetje pa so jo kosili le enkrat v letu.⁸⁶

Vse vrtove so cenilci uvrstili v en kakovostni razred, saj je bil v celotni katastrski občini Vrhpolje le tuštanjski grajski vrt nekoliko večji. Meril je 1243 kvadratnih klafter in s tem zadostil zahtevam takratne kategorizacije med velike vrtove.⁸⁷ V katastrski občini Brezovica pa so bili vsi vrtovi manjši od 400 kvadratnih klafter, zato so jih razvrstili med male vrtove.⁸⁸ Na vrtovih so poleg pritlikavega sadnega drevja kmetje gojili zelje, solato, zeleno, dišavnice in zelišča, ki so jih potrebovali doma za pripravo jedi, nekaj vrtnih pridelkov pa so lahko tudi prodali.⁸⁹

⁸⁶ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat in k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

⁸⁷ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat.

⁸⁸ ARS, AS 176, k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

⁸⁹ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat in k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

Karta parcel v katastrski občini Vrhpolje, ki pripadajo gospostvu Tuštanj, 1. polovica 19. stoletja (last Petra Pirnata, Tuštanj; foto: Miha Preinfalk)

Koš za prenašanje čebeljih panjev (etnološka zbirka na gradu Tuštanj, foto: Barbara Zabota).

Pašniki so bili razvrščeni v dva kakovostna razreda. Na njih je rasla sladka trava, v glavnem pa so ležali na pobočjih bližnjih hribov ali pa so bili raztreseni med njivami. Prst na pašnikih je bila siromašna, v njej je bilo veliko kamenja in šodra, v njihovi bližini pa običajno ni bilo nobene vode, s katero bi lahko kmetje zalivali pašniške površine. Donos pašnikov je bil ocenjen enako kot donos travnikov drugega kakovostnega razreda, domači prebivalci pa so pašniške površine uporabljali kot slabšo pašo za živino. V katastrski občini Brezovica so pašniki prvega kakovostnega razreda ležali predvsem na ledinah Moke in Pod gradam.⁹⁰

Od pašnikov prvega kakovostnega razreda so se pašniki drugega kakovostnega razreda razlikovali po tem, da je na njih poleg trave raslo tudi grmovje oz. je bila na nekaterih delih tovrstnih pašnikov gošča, preko katere so bile izkrčene poti, in v katerih je bilo veliko kamenja. Ilovnata zemljina je bila močno pomešana s peskom in kamenjem, podlaga pa je bila šodrasta. Trava je bila kratkopeceljata in nizka, zato so ocenjevalci presodili, da lahko donos teh pašnikov primerjajo le z donosom travnikov najslabšega kakovostnega razreda.⁹¹

Sicer pa so ocenjevalci v katastrski občini Vrhpolje izmerili tudi površino ribnikov, ki je znašala 1469 kvadratnih klafter, njihov donos pa so ocenili na 9 goldinarjev 54 krajcarjev letno. Stavbna zemljišča, na katerih so stale stanovanjske hiše in gospodarska poslopja z dvorišči, so zavzemala 5 oralov 823 kvadratnih klafter, njihov donos pa je bil ocenjen na 24 goldinarjev 53 kvadratnih klafter.⁹²

Gozdni sestoj tukajšnjih gozdov so predstavljale smreke in borova drevesa, ki jih navaja cenilni elaborat za katastrsko občino Vrhpolje, ter jelke in smreke, ki jih navaja cenilni elaborat v katastrski občini Brezovica. Načrtno gozdarstvo zaradi neprestanega odnašanja, odvažanja in sekanja, ki so ga izvajali domači prebivalci, ni bilo možno. Prebivalci so po opažanjih zapisovalcev neprestano sekali in iz gozda vlačili les, ne da bi se pri tem ozirali na ustreznost časa za sekanje. To je bil pravzaprav njihov stihijski način oskrbovanja z lesom za kurjavo, gradnje in različna popravila svojih stavb in orodja, prodaja lesa na trgu pa se v času izdelave franciscejskega katastra v tukajšnjih krajih še ni uveljavila.⁹³ Za razliko od katastrske občine Vrhpolje so lastniki gozdov v katastrski občini Brezovica, kjer je le bilo mogoče, poizkušali sekati drevesa prebiralno, večkrat pa se je zgodilo enako kot drugod, da so domači kmetje samovoljno in brez upoštevanja navodil in ustreznosti časa za sekanje posekali drevesa za lastne potrebe.⁹⁴

Prst v gozdovih je bila po oceni zapisovalcev nekoliko močnejša, gozdovi pa so imeli za prirast ugodno lego. Kot dodatno rabo gozdnih parcel je cenilni elaborat navedel pripravljanje nastilja in dodatne krme za živino, včasih pa so v gozdovih pasli živino.⁹⁵

Gozdni sestoj gozdov drugega kakovostnega razreda je bil približno 3/5 listavcev in 2/5 iglavcev, prevladovali so smreke in borovci, sicer pa so jih izkoriščali in oskrbovali enako kot gozdove prvega kakovostnega razreda. Prst, na kateri so tovrstni gozdovi rasli, je bila nekoliko bolj globoko segajoča plast ilovice, njihova lega pa je bila bolj severna kot pri gozdovih prvega kakovostnega razreda.

Gozdove tretje kategorije so v glavnem izkoriščali in oskrbovali kot gozdove prvega in drugega kakovostnega razreda, podoben kot pri gozdovih drugega kakovostnega razreda pa je bil tudi njihov naravni sestoj.⁹⁶ V katastrski občini Brezovica so kot gozd tretjega kakovostnega razreda navedli mešan gozd, v katerega sestavu so prevladovala listnata drevesa.⁹⁷

⁹² ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat.

⁹³ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat.

⁹⁴ ARS, AS 176, k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

⁹⁵ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat in k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

⁹⁶ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat.

⁹⁷ ARS, AS 176, k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

⁹⁰ ARS, AS 176, k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

⁹¹ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat in k. o. Brezovica L 20, cenilni elaborat.

Zaključek

Kmečki delokrog v Moravski dolini, ki so jo zapisovalci razmer pri pripravi gradiva za izdelavo franciscejskega katastra občudovali in jo označili kot lepo,⁹⁸ je potekal v opravljanju vsakdanjih in sezonskih kmečkih opravil. Kmetje so dohodek svojih kmetij povečevali z udeležbo v kmečki trgovini, ki so jo omogočali presežki, pridelani na rodovitni in dobro obdelani zemlji. Predvsem je bila za njihov standard pomembna bližina glavne trgovske poti, ki je prestolnico habsburške monarhije povezovala z najpomembnejšim trgovskim pomorskim pristaniščem. Presežke, ki so jih pridelali na svojih posestvih, so kmetje prodajali bližnjim mlinarjem, trgovcem in gostilničarjem, ti pa so jih porabili za oskrbo svojih gostov. Vprežno živino, ki so jo redili na kmetijah, pa so pripravili k s tovorom obloženim vozovom, da so lažje premagovali pot po vedno neugodnih klancih na poti skozi Črni graben.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

- ARS – Arhiv Republike Slovenije
 AS 176 Franciscejski kataster za Kranjsko, k. o. Vrhpolje, k. o. Brezovica
 AS 315 Deželna deska za Kranjsko, glavna knjiga IX
 SEM – Slovenski etnografski muzej
 Zbirka fotografij.

LITERATURA

- Drobesch, Werner: *Grundherrschaft und Bauer auf dem Weg zur Grundentlastung. Die "Agrarrevolution" in den innerösterreichischen Ländern*. Klagenfurt : Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 2003.
- Ficko, Peter: Skupni ljudski delovni običaji. *Med Peco in Pohorjem* (ur. Rajko Poberžnik). Pripravljali odbor za proslavo 20-letnice gimnazije Ravne na Koroškem. Maribor : Založba Obzorja Maribor, str. 147–170.
- Gestrin, Ferdo: Kmečka trgovina kot ozadje kmečkih uporov. *Situla*, 13, 1973, str. 45–67.
- Grafenauer, Bogo: Poljedelska orodja. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Agrarna zgodovina, I. zvezek, agrarno gospodarstvo*. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za zgodovino, Državna založba Slovenije, 1970.
- Grafenauer, Bogo: Urbanizacija zemljišča. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Agrarna zgodovina, I. zvezek, agrarno gospodarstvo*. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za zgodovino, Državna založba Slovenije, 1970.
- Grafenauer, Bogo: Poljedelski obdelovalni načini. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Agrarna zgodovina, I. zvezek, agrarno gospodarstvo*. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za zgodovino, Državna založba Slovenije, 1970.
- Grafenauer, Bogo: Slovenski kmet v letu 1848. *Zgodovinski časopis*, I–II, 1948–1949, ponatis 1988, str. 7–68.
- Granda, Stane: Krompir ni podvržen desetini, ampak dvajsetini (ur. Janez Cvirn et al.). *Slovenska kronika XIX. stoletja 1800–1860*. Ljubljana : Nova revija, 2001, str. 187.
- Kačičnik Gabrič, Alenka: Kmečko življenje na visokogorskih kmetijah na primeru doline Tople v 19. stoletju. *Kronika*, l. 56, št. 2, str. 289–304.
- Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek: cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana : ZRC SAZU, Založba ZRC, 1998.
- Maček, Jože: *Na zemlji domači: kratka zgodovina slovenskega kmečkega stanu*. Celje: Društvo Mohorjeva družba : Celjska Mohorjeva družba, 2007.
- Novak, Vilko: *Slovenska ljudska kultura*. Oris. Ljubljana : DZS, 1960.
- Pirnat, Peter: *Tuštanj 1490–1990*. Tuštanj : (s. n.), 1994.
- Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*, Opisi, 2. zvezek (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana, 1996, str. 30–33.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1982, str. 517–518.
- Stražar, Stane: *Moravče: življenje pod Limbarsko goro*. Moravče : odbor za izdajo knjige, 1979.
- Valenčič, Vlado: Kulturne rastline. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Agrarna zgodovina, I. zvezek, agrarno gospodarstvo*. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za zgodovino, Državna založba Slovenije, 1970.
- Valenčič, Vlado: Sadjarstvo. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Agrarna zgodovina, I. zvezek, agrarno gospodarstvo*. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za zgodovino, Državna založba Slovenije, 1970.
- Valentinitsch, Helfdried: Zur Geschichte des bäuerlichen Transportwesens im Herzogtum Krain (16.–18. Jahrhundert). *Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje*. Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001, str. 285–292.
- Vilfan, Sergij: Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero (16.–19. stoletje). *Zgodovinski časopis*, 8, 1954, str. 27–86.

⁹⁸ ARS, AS 176, k. o. Vrhpolje L 176, cenilni elaborat.

Zonabend, Françoise: *Dolgi spomin: časi in zgodovine v vasi*. Ljubljana : Studia humanitatis, ŠKUC, Filozofska fakulteta, 1993.

ZUSAMMENFASSUNG

Der bäuerliche Pflichtenkreis auf der Herrschaft Tuffstein (Tuštanj) an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert

Im Moräutsch-(Moravče)-Tal, wo Schloss Tuffstein (Tuštanj) samt Grundbesitz liegt, befanden sich einst zahlreiche Schlösser. Das Gebiet lag jedoch etwas abseits der Hauptverkehrswege, deswegen wurde es in der Josephinischen Landesaufnahme (militärische Landesbeschreibung) im 18. Jahrhundert nur mittelbar erwähnt. Die Angaben des Franziszeischen Katasters (wodurch das Habsburgerreich eine gleichmäßigere Steuerbemessung und eine Evidenz der Steuereinnahmen aus dem Grundbesitz sicherstellen wollte) beschreiben die Verhältnisse der Landgebiete in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts mit einer viel größeren Präzision. Der Grundbesitz stellte damals die Haupteinnahmequelle des Ärars dar. Gerade für diese Zeit kann festgehalten werden, dass ein echter agrartechnischer Umbruch stattgefunden hat, darum

enthält das Franziszeische Kataster, vor allem in seinem Schätzungselaborat, viele interessante Angaben aus dem bäuerlichen Pflichtenkreis, der sich nach dem Jahr 1848, das revolutionäre Veränderungen auf allen, besonders für Bauern bedeutenden Gebieten mit sich brachte, grundlegend wandelte.

Die Herrschaft Tuffstein besaß ihren Dominkalbesitz in den Katastralgemeinden Brezowitz (Brezovica) und Oberfeld (Vrhpolje), wo auch das Schlossgebäude steht, und dessen Besitzer im behandelten Zeitabschnitt Joseph Scaria war.

Der Ertrag auf den hiesigen Nutzflächen war auch in nicht besonders ertragreichen Jahren gut.

Entscheidend dabei waren die klimatischen Verhältnisse – neben der Bodenqualität und Bodenbearbeitung. Die Feuchtigkeit hatte oft Fäulnis und Schimmel der Aussaat zur Folge, vor allem in regenreicheren Jahren wurden dadurch Quantität und Qualität von Getreide beeinträchtigt.

Außer dem Ratschabach (Rača), der durch die beiden untersuchten Katastralgemeinden floss, gab es in dieser Gegend keine größeren Gewässer. Neben Bodenbearbeitung und Viehzucht für Eigenbedarf (Fleisch, Feldarbeit), züchteten die Bauern auch Zugvieh für Wagen, die die immer schwer passierbaren Steigungen in Richtung Schwarzenbach (Črni graben) überwinden mussten. Überschüsse an Agrarprodukten wurden an Händler, Müller und Wirte am Haupthandelsweg Wien-Triest verkauft.